

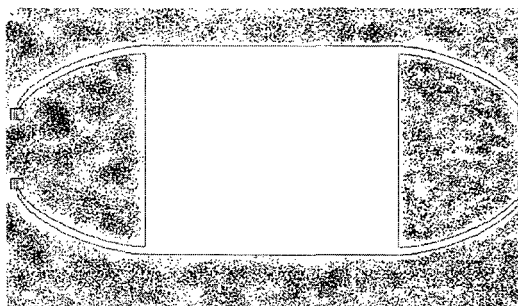
Eendenkooien, een typisch Nederlandse creatie

MARIJKE
POLDERVAART

Eendenkooien komen vrijwel alleen in Nederland voor. Op dit moment zijn nog ongeveer 170 eendenkooien of overblijfselen ervan in ons land terug te vinden. In de 17e en 18e eeuw bestonden er echter veel meer van deze kooien. Om uit te vinden waarom de eendenkooien een Nederlandse creatie zijn en hoe het komt dat ze vooral in Nederland voorkomen, moet een antwoord gevonden worden op vragen als: waarvoor dienden de eendenkooien en hoe werken ze? Verder wordt in deze bijdrage gekeken naar de plaats waar we ze tegenkomen en waarom juist daar en hoe verschillen tussen kooien in verschillende regio's in Nederland verklaard kunnen worden. Tenslotte wordt kort ingegaan op het voorkomen van eendenkooien buiten Nederland.

Eendenkooien zijn vanginstellingen waarin eenden gevangen worden voor consumptie of – pas recentelijk – voor wetenschappelijk onderzoek. De belangrijkste elementen in deze vanginstelling zijn de kooiplas (ook wel wed genoemd), de vangpijpen en het kooibos. Het kooibos, dat eigenlijk een beschutting is van de werkelijke vanginstelling, ligt over het algemeen in een open polderlandschap en is daardoor een opvallend terreinelement (Van Helvoort, 1993, p. 5). De vorm van de meeste eendenkooien lijkt veel op dat van een roggenei (Meer, 1981, p. 11). Ze zijn dan ook op een gedetailleerde topografische kaart vaak gemakkelijk herkenbaar.

De gegraven plas in het midden van het kooibos is rechthoekig en heeft (meestal vier) vangpijpen, ongeveer op ieder van de hoeken. De vangpijpen, die soms kelen worden genoemd, zijn doodlopende sloten, die iets rond lopen, met twee kelen naar elkaar toe. De zijden van de vangpijpen zijn afgeschermd met (meestal) rieten schermen en over de vangpijpen heen is een net of andere afrastering gespannen, zodat de eenden als ze eenmaal in de vangpijpen zijn niet meer kunnen ontsnappen. Aan het einde van de kelen ligt een vanghokje, waarin de eenden uiteindelijk gevangen worden. Sommige van de kooien hebben geen gegraven plas en zijn aangelegd in een wiel, een veenafgraving of rond een kreek. Er is in dat geval dus gebruik gemaakt van een bestaande plas, waardoor de kooi over het algemeen een andere vorm heeft

Het roggenei-model (illustratie: Erik Visser).

en veelal groter is (Van Helvoort, 1993, p. 5). De werking is in alle kooien in essentie echter hetzelfde.

Het vangen van de eenden is een vak apart, dat vaak van vader op zoon overgedragen werd. In de kooi zijn overdag drie soorten eenden te vinden. De *tamme stal*, of lokeenden, zijn door de kooiker getraind en worden dagelijks door hem gevoerd. De *wilde stal* zijn de eenden die overdag in de kooi zijn en 's nachts in de omgeving naar voedsel opzoek gaan. De volgende morgen trekken zij weer terug naar de kooi. Op deze terugreis nemen zij *wilde eenden* mee, die zij 's nachts tijdens het foerageren hebben ontmoet. Het gaat de kooiker om de wilde eenden. Door middel van de lokeenden en een speciaal getraind kooikerhondje, dat de aandacht van de nieuwkomers moet trekken, vangt de kooiker de wilde eenden. Door ze in de vangpijpen te lokken en ze vervolgens te laten schrikken vlie-

gen de wilde eenden vanzelf de vangkooi aan het einde van de vangpijp in.

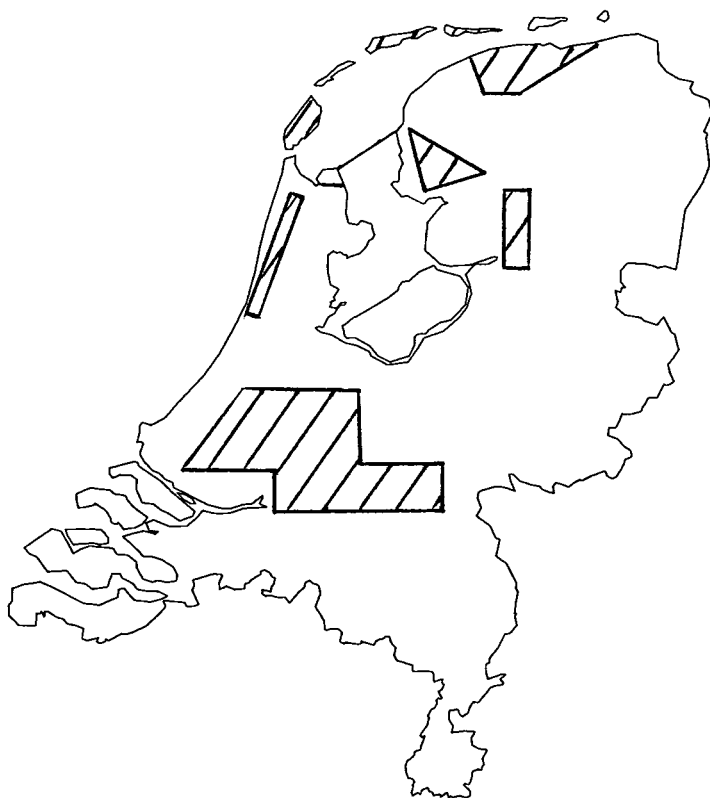
DE AANLEG VAN DE KOOIEN IN NEDERLAND
 Globaal aangegeven zijn de eendenkooien langs de Waddenkust van Friesland en Groningen, in het lage veenweidegebied van Friesland, op de Waddeneilanden, in Noordwest Overijssel, in het rivierengebied, in het Hollands-Utrechts veenweidegebied en in de polders van Noord-Holland en Zeeland aan de kust te vinden.

Opvallend aan deze opsomming is het feit, dat het vooral om laaggelegen, natte gebieden gaat. Het is niet toevallig dat de eendenkooien juist in deze gebieden te vinden zijn. Tijdens de aanleg bestond er een voorkeur om de eendenkooien in deze, vaak moeilijk bereikbare delen

aan te leggen. Hier waren blijkbaar de goede omstandigheden aanwezig voor het vangen van eenden.

De belangrijkste vereiste voor het houden van een eendenkooi is waarschijnlijk rust en stilte in en om de kooi. Voor het waarborgen ervan gold rond de kooi het afpalingrecht. Binnen een straal van 753, 1130 of 1506 meter (respectievelijk 200, 300 of 400 Rijnlandse roeden) mochten diverse activiteiten niet plaatsvinden in verband met geluidsoverlast voor de kooi. Dit zou de eenden verstoren en de mogelijkheid tot het vangen van eenden sterk verkleinen of helemaal teniet doen. De eigenaar van de kooi moest overigens wel met bordjes de straal van het afpalingrecht aangeven (Eygenraam, 1977, p. 345). De meeste eendenkooien werden ver van de

*De spreiding van eendenkooien in Nederland
 (bewerking van een kaart
 uit J.N. Meer, 1981).*

boerderij aangelegd in verband met de benodigde rust. Een uitzondering hierop vormen de Friese eendenkooien, die over het algemeen vrij dicht bij de boerderij van de kooiker lagen. Om verstoring van de eendenkooi tegen te gaan zullen de werkzaamheden op de boerderij ondergeschikt gemaakt moeten zijn aan de eisen die het houden van een eendenkooi stelt (Van der Heide & Lebret, 1944, p. 54).

Waarschijnlijk zijn de eerste kooien in het rivierengebied aangelegd. Omstreeks het midden van de 15e eeuw wordt daar melding gemaakt van 'vogelkooien'. In deze kooien werden naast eenden ook andere vogels gevangen (Tol, 1965, p. 6). Vermoedelijk werden de eendenkooien echter al vanaf de Late Middeleeuwen aangelegd, toen de komgebieden werden ontgonnen. Met name de uiteinden van de kavels in het midden van de kommen bleken moeilijk te ontwateren, waardoor slechts weinig activiteiten mogelijk waren. Veel van de ontginners legden dan ook na verloop van tijd een eendenkooi aan. Behalve door de ontginners zelf werd soms door de leenheer opdracht gegeven een kooi aan te leggen, waarna hij de kooi verpachtte. Het midden van de kommen was niet alleen de natste, maar ook het slechtst bereikbare deel van het gebied en zo was er ook de vereiste rust te vinden. Doordat veel van de ontginners een eendenkooi aan het uiteinde van hun kavel aanlegden ontstonden rijen van kooien in het midden van sommige kommen. De kooien kwamen hier zoveel voor, dat ze het karakter van de streek mede bepaalden. Het rivierengebied was vanwege de grote wateroppervlakten in de omgeving zeer geschikt voor het aanleggen van eendenkooien. Voldoende water in de omgeving was van belang, omdat dit eenden de mogelijkheid bood tot foerageren en broeden. Nog altijd zijn de meeste eendenkooien in het rivierengebied te vinden, niet alleen aan het einde van de kavels in de komgronden, maar ook in de uiterwaarden (Karelse & Van Delden, 1981, p. 228).

In Overijssel liggen de meeste eendenkooien

in het noordwesten van de provincie. Uit oude kaarten blijkt echter, dat ook in het oostelijke deel veel eendenkooien gelegen hebben (Karelse, 1983, p. 37). In het noordwesten van Overijssel heeft men veel veen afgegraven voor de turfwinning. Na de afgraving werden in de petgaten dwarsdammetjes gelegd en in de zetakkers eromheen werden vangpijpen gegraven. Ook in het lage midden van Friesland en in het Hollands-Utrechtse veenweidegebied werden veel eendenkooien aangelegd tussen de zetakkers die na de turfwinning waren overgebleven.

Net als in het rivierengebied was het landschap in Overijssel, Friesland en het Hollands-Utrechtse veenweidegebied vanwege de waterrijkheid zeer geschikt voor het aanleggen van de kooien (Van der Heide & Lebret, 1944, p. 66). Opvallend is dat in Overijssel een aantal kooien meerdere kooiplassen heeft (Tol, 1965, p. 5). Dit kan wellicht verklaard worden door het feit, dat de kooiplassen makkelijk aan te leggen waren. De kooiplassen hoefden immers niet gegraven te worden, maar werden aangelegd in de bestaande petgaten. Het voordeel van meerdere kooiplassen was, dat er vaker op een dag gevangen kon worden zonder dat de rust in de kooi verstoord zou worden.

Ook aan de kust ligt een aantal eendenkooien. In Noord-Holland liggen de kooien nogal verspreid, al waren concentraties te vinden in Westfriesland, Wieringen en Zijpe. In Zeeland is naar alle waarschijnlijkheid nooit sprake geweest van een sterke opkomst van het kooibedrijf. Alleen de kooi bij Oostkapelle is omstreeks 1650 gebouwd, de overige kooien zijn allemaal van na 1850. Door de stormramp van 1953 zijn vier van de zeven kooien verwoest. Van deze vier is er slechts één hersteld.

Tenslotte zijn ook op de Waddeneilanden eendenkooien te vinden. In tegenstelling tot de eendenkooien op het vaste land werden de kooien hier niet in natte en onbruikbare gronden aangelegd. Op de Waddeneilanden werden de eenden dan ook niet aangetrokken door grote wateroppervlakten waar ze konden foerage-

Een van de vangpijpen van een eendenkooi (Texel).

ren. De trekkende eenden, die juist grote afstanden over de zee afgelegd hadden, werden aangehouden door een plaats om te drinken. Daarom is het van belang, dat het water in de kooi zoet is. Het water in de sloten op de eilanden was meestal te laag om het in de kooi te laten. Daarom waren de kooien afhankelijk van de neerslag. Het kan voorkomen dat de plas in de zomermaanden droog komt te staan. In deze kooien wordt dan ook vooral in de winter gevangen (Eygenraam, 1977, p. 345).

VOORDELEN VAN EEN NATTE OMGEVING

Zoals uit het bovenstaande reeds duidelijk werd waren de natte omstandigheden in de omgeving van de kooi van groot belang, omdat daarmee de eenden werden aangetrokken om de trektocht voor korte tijd te onderbreken. Naast dit

belangrijkste voordeel van de natte omstandigheden was de omgeving van de kooi ook om andere redenen belangrijk in de keuze voor de aanleg van de kooi. De belangrijkste hiervan was het feit, dat de natte gronden aan het uiteinde van de kavels of in de uiterwaarden niet voor andere doeleinden bruikbaar waren en meestal ver van de boerderijen lagen. Het was zelfs niet mogelijk deze stukken als weide- of hooiland te gebruiken. In de uiterwaarden was daarbij de kans op overstromingen vrij groot. Met het aanleggen van de kooi kon met de grond toch een aardige aanvulling op het inkomen verdiend worden (Tol, 1965, p. 18).

Om het aanleggen van een eendenkooi financieel interessant te maken was het natuurlijk ook van belang dat de kooiker afzetmogelijkheden had voor de gevangen eenden. In dit verband koppelen Karelse (1983, p. 5) en Tol (1965, p. 5) het ontstaan van de eendenkooien aan de

opkomst van de middeleeuwse steden, waardoor de vraag naar eendenbout steeg. Niet iedereen ziet dit als de belangrijkste oorzaak van de opkomst van de eendekooien. Van Helvoort (1993, p. 21) geeft aan dat de steden veel ouder zijn dan de meeste eendekooien. Hij geeft in zijn studie over eendekooien in Noord-Brabant aan, dat er rond 1550 vooral veel kooien moeten zijn geweest, omdat de overheid in dat jaar een wet uitvaardigde waarin het vestigen van een eendekooi aan regels werd gebonden. De opbrengst van de kooien lijkt echter wel een belangrijke impuls voor het oprichten van de kooien te zijn geweest, omdat de vangst en verkoop van de eenden een aardige aanvulling op het toch magere inkomen van de boeren was.

EENDENKOOIEN IN HET BUITENLAND

Nergens ter wereld zijn zoveel eendekooien aangelegd als in Nederland. In het buitenland zijn ze maar mondjesmaat aangelegd, waarschijnlijk ook nog eens met hulp van Nederlandse kooikers en hun ervaring. Zo werd in 1665 in Engeland opdracht gegeven tot het bouwen van een eendekooi naar Hollands model. Hetzelfde geldt voor de Deense en Duitse Waddeneilanden. In België hebben ook eendekooien gelegen. Van de vijf kooien die er ooit waren, zijn er nu nog twee overgebleven. In Canada is een kooi gesticht in 1950. Deze wordt slechts gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek. Lange tijd was een Nederlandse kooiker in deze kooi werkzaam (Van Helvoort, 1993, p. 17-19). In Japan is ook een eendekooi te vinden. Deze kooi is niet naar het Nederlandse voorbeeld gemaakt en verschilt dan ook qua vorm en werking van de Nederlandse kooien (Tol, 1965, p. 13).

Al met al kunnen we vaststellen dat eendekooien als een typisch Nederlandse creatie moeten worden gezien, vooral vanwege het feit dat de meeste kooien in Nederland zijn aangelegd en de kooien in het buitenland, op de kooi in Japan na, naar Nederlands voorbeeld en met Nederlandse hulp zijn aangelegd.

Duck decoys: a typical Dutch creation

In the 17th and 18th century many duck decoys were created in different areas in Holland. All duck decoys are situated in areas where is a lot of water. The ducks need water to get their food and for brooding. Also silence and quietness were very important for the decoy. Both water and quietness for the decoys were available in Holland. The ducker catches wild ducks in the decoy, for which he uses trained ducks and a trained dog. The Dutch decoys were an example for other countries. Duck decoys in other countries than the Netherlands were constructed there with Dutch experience.

LITERATUUR

- EYGENRAAM, J.A. (1977). De eendekooien op de Waddeneilanden. Waddenbulletin, pp. 344-348.
- HEIDE, G.D. VAN DER & T. LEBRET (1949). Achter de schermen; een boek over eendekooien. Heiloo.
- HELVOORT, H.M. VAN (1993). Aan het eind van de pijp, een economische studie over het eendekooibedrijf in de Oostelijke Langstraat, Utrecht.
- KARELSE, J.J.H.G.D. (1983). Eendekooi en kooibedrijf in Nederland. Nieuwegein.
- KARELSE, J.J.H.G.D. & H.J. VAN DELDEN (1981). De eendekooien in het algemeen en die in het rivierengebied in het bijzonder. Nederlands Bosbouw Tijdschrift 53, pp. 224-233.
- MEER, J.N. (1981). Eendekooien. De Nederlandse Jager 86, nr.1, p. 11.
- TOL, A. (1965). Rapport eendekooien. Wageningen.